

ADAM AND LILITH, A NONCONFORMIST COUPLE. FROM THE RELIGIOUS SINCRETISM, TO THE DEMONOLOGICAL IMAGINARY

Petru Adrian Danciu

PhD Student, "1 Decembrie 1918" University Alba-Iulia

Abstract: Our analysis starts from the premise that the symbiotic act of two existences cannot be possible as long as the entities involved do not give up the free will. The two personal histories are marked by the rejection of obedience, doubled by a strong sexual attraction. A coincidentia oppositorum in which divine intervention produces a constant discordant field. The result: the man becomes the lover of the demon "divorced" of the angel.

Keywords: Lilith, Asmodeu, Samael, Pazuzu, demonology.

Atât demonologia cât mai ales angeologia iudaică¹ primesc în timpul exilului puternica influență a religiozității asiro-babiloniene. Ea creează câmpul fertil dezvoltării și eliberării imaginarului religios dincolo de granițele monoteismului, după încheierea exilului și întâlnirea cu dualismul persan. Babilon, dincolo de locul unde a fost creat Talmudul², unde zигurat-ul³ sau „Turnul Babel”⁴ a inspirat scrierea despre „încurcarea limbilor” (cf. *Facere*, 11, 1-9), este mai degrabă o stare de inițiere în care maturitatea spirituală a iudaismului este verificată temeinic prin *întoarcerea la origini*. Dacă de aici a plecat de bună voie Abraham⁵, în același loc a fost adus și reținut (586-538 î.Hr.), fără voia lui, poporul lui Israel. Întoarcerea la origini reprezintă momentul reevaluării spiritualității iudaice prin acceptarea controlată a adaosului sincretic, un „update” necesar supraviețuirii monoteismului într-un context religios cu totul nou, în care spiritualul și politicul trebuie înțelese ca un tot unitar. Acesta este și motivul pentru care Babilonul sau „mama diasporei”⁶ iudaice rămâne spațiul unde au apărut și s-au dezvoltat marile academii evreiești, la Nehardeea, Sura și Pumbedita, instituții aflate la baza istoriei *Thorei* sau Bibliei ebraice⁷.

1. Demonologia iudaică

Problema răului⁸ în perioada pre-exilică nu primește conotații metafizice. Chiar și în timpul robiei babiloniene răul este tratat mai degrabă „teologico-moral” decât metafizic, cum este cazul lui

¹ Pentru angeologia iudaică vezi: J. Abelson, *Mistica ebraică*. Traducere din limba engleză de Ilie Iliescu, București, Editura Herald, 2006, pp. 37, 39, 42-44, 46, 47, 53-67, 88, 89, 117, 119.

² Talmudul, sau „cercetare” (a Torei) este, conform misticii iudaice, una dintre cele mai mari opere de inspirație divină din întreaga lume. Pentru o mai bună aprofundare a subiectului, v. Gabriel Constantinescu, *Marginalii la Talmud*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999, Isidor Epstein, *Iudaismul. Origini și istorie*. Traducere și note de Țicu Goldstein. București, Editura Hasefer, 2003, pp.151-250.

³ Despre zигurat, la Petru Adrian Danciu, *Muntele Cosmic, prefigurare a Zигurat-ului la asiro-babilonieni* (partea I-a și a II-a), în „Gnosis”, ianuarie-februarie 2009.

⁴ Pentru studierea teoriilor legate de Turnul Babel, v. Paul Zumthor, *Babel sau nedesăvârșirea*. Traducere, prefață și note de Maria Carpov. Iași, Editura Polirom, 1998.

⁵ Despre acest aspect, vezi studiul domnului Vladimir Petercă, *De la Abraham la Iosua*, București, Editura Institutului Teologic Romano-Catolic, 1996.

⁶ Avram Rotenberg, *Evreul rătăcitor. Istoria și manipularea unui mit*, București, Editura Hasefer, 2003, p. 206.

⁷ Legat de istoria „construcției” Bibliei, de la „Babilon la creștinism”, recomandăm două apariții de mare erudiție, mai recente la noi, cea a domnului Mihai Valentin Vladimirescu, *O istorie a Bibliei ebraice*. Prefață de Adrian Schenker. Iași, Editura Polirom, 2006, precum și a colectivului format din cercetătorii: Marguerite Hall, Gilles Dorival, Olivier Munnich, *Septuaginta. De la iudaismul elenistic la creștinismul vechi*. Traducere din limba franceză și îngrijire ediție de Mihai Valentin Vladimirescu. București, Editura Herald, 2007.

⁸ Dualismul Zoroastrian reprezintă principalul punct de reper când se vrea luarea în discuție a problemei răului în iudaism, mai cu seamă în cel rabinic. În acest sens, v. Adolph Franck, *Doctrina Kabbalei. Filosofia religioasă a evreilor*. Traducere din limba franceză

Iov⁹, unde găsim deopotrivă revoltă și supunere: „Dacă eu am greșit, Ție ce pot să-Ți fac, [Tu,] Care cunoști cugetele oamenilor?¹⁰” (Iov, 7, 20); ori maximă confuzie: „căci sunt dați pe mâinile unui nelegiuit. El pune vâl pe fața judecătorilor, și dacă nu [este] El, atunci cine este?¹¹” (9, 24). Totuși, Iov reprezintă „capsa detonatoare” pentru marea problemă a *existenței* răului și a *libertății* sale. Misticii iudaice îi revine meritul de a fi identificat sursa paradoxului uman în paradoxul Divin. André Neher descrie această stare de confuzie drept una puternic conflictuală, plecând tocmai de la „cazul” Iov. Cu cât este mai sfâșiat, „cu atât îi apare Dumnezeu însuși ca o Ființă sfâșiată, ambivalentă, punându-și uneori o mască (aceea a lui Satana), acționând ca un demon, nedrept și orb, dar revelându-se și ca un judecător echilibrat, ca părinte grijuliu cu a sa creatură, ca o Ființă supremă, îmbrățișând cosmosul cu toată forța Puterii sale Creatoare¹². Ambivalența divină este, deci, marea problemă a teologiei momentului. Pentru evreu, însăși creația este o dramă și nu un act logic, de vreme ce omul a căzut iremediabil din permisivitate divină, ori din propria-i confuzie „să nu mănânci” (Facere, 2, 17). În acest caz, dacă „răul nu s-a născut niciodată din greșeala lui Adam, ci odată cu voința Creatoare a lui Dumnezeu¹³, atunci el „nu e originar: el e radical¹⁴. Cu alte cuvinte, Dumnezeu este autorul răului fără a se identifica cu el. În acest caz, este vorba despre un rău ce „nu poate fi eradicat¹⁵ decât odată cu lumea în care a fost generat, o lume bună și nu perfectă precum cea a Raiului Ceresc. Evident că astfel de abordări în care Dumnezeu este autorul răului au influențat fundamental doctrinele gnostice samaritene și egiptene¹⁶, fapt ce explică de ce YHWH este identificat cu Arhonte sau Demiurgul cel Rău, Ialdabaoth ori Samael. Mistica creștină, de la începuturile sale¹⁷, încearcă o corectură dogmatică desăvârșită prin Fericitul Augustin¹⁸, care afirmă, cu argumente teologice, că Dumnezeu nu poate fi autorul răului¹⁹. Argumentațiile dogmatice pot fi acceptate prin credință, nu însă și de către gnostici.

Mistica iudaică nu îl demonizează pe Dumnezeu, dar nici nu-l scutește de acuze. YHWH acționează asupra lumii folosindu-se de două principii existente în *sine*, un dualism divin deci, prin intermediul *Îndurării* divine/ *Mila* și a *Rigorii* divine/ *Dreptatea*. Până la căderea protopărinților noștri, dar și după, atâta timp cât oamenii s-au supus sau se supun voinței divine, Îndurarea este cea care le aduce prosperitate și sfințenie. În momentul când răutatea omenirii devine o „construcție” ascensională până la Cer (cf. *Facere*, 6, 5), Îndurarea se retrage (sau mai degrabă e respinsă), lăsând

---

de Monica Medeleanu și Mariana Buruiană. București, Editura Herald, 2004, pp. 244-247; Charles Autran, *Mithra, Zoroastru și istoria ariană a creștinismului*. Traducere de Tudor Reu și Robert Adam. București, Editura Antet, 1995, pp. 93-180.

⁹ Despre ale cărei origini sumeriene este sigur S.N. Kramer în: *Istoria începe la Sumer*. Traducere de Cornel Sabin, București, Editura Științifică, 1962, pp. 284-291.

¹⁰ „Ioan Gură de Aur spune că nu Iov Îl acuză pe Dumnezeu, dar ceea ce se întâmplă cu Iov face să se nască o acuzație împotriva lui Dumnezeu” („Comentariu la Iov”, VII,15, în *Septuaginta*, vol. IV-2. Volum coordonat de Cristian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iași, Editura Polirom, 2007, p. 51.

¹¹ Versetul 24 formează „o structură concentrică, în care are loc o dezvoltare progresivă. Fiecare verset conține ideea de acuzare și totul culminează cu întrebarea retorică: dacă nu este El pricina, atunci cine este? Răspunsul evident este că nu poate fi altcineva în afară de Dumnezeu. Traducătorul grec se va fi speriat de această expresie a descumpănirii lui Iov – cum să raportezi toate la Dumnezeu, cauză unică, și să explici totodată apariția răului – și a omis stihurile 24b-c” (*Ibidem*, p. 56).

¹² André Neher, *Cheile Identității iudaice*. Traducere, prefață și note de Țicu Goldstein, București, Editura Hasefer, 2001, p. 185.

¹³ Idem, *op. cit.*

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ David A. Cooper, *Dumnezeu este un verb*. Traducere de Lucia Vitcowsky. București, Editura Hasefer, 2000, p. 227.

¹⁶ Teologia gnostică susține că Dumnezeul (evreilor) care a creat lumea este autorul răului, el însuși, un imperfect. De fapt, deasupra lui se află adevăratul Dumnezeu, retras și evident necunoscut. Variațiunile discursului gnostic pe această temă sunt destul de multe, motiv pentru care ne rezumăm la a oferi o bibliografie succintă: Lucian Grozea, *Gnoza. Jocurile ființei în gnoza valentiniană orientală. Aspecte ale gnosticismului de tip siro-egiptean după mărturiile patristice, filosofice și copte*. București, Editura Paideia, 2001; René Guénon, *Demiurgul și alte studii tradiționale*. Cuvânt înainte de Roger Maridort. Cuvânt introductiv de Mircea A. Tamaș. Traducere din limba franceză de Daniel Hoblea. București, Editura Herald, 2005; Henri-Charles Puech, *Despre gnoză și gnosticism*. Traducere din limba franceză de Cornelia Dumitru. București, Editura Herald, 2007.

¹⁷ Discursul despre rău al creștinismului indică acuzator spre demoni, aspect ușor de observat încă din lucrările de tip *Pateric*, care descriu viața și prezintă apoteogmele trăitorilor din pustie.

¹⁸ Asupra vieții și activității Fericitului Augustin, reținem doar două studii, de dată recentă și foarte bine documentate: Henri-Irénée Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*. Traducere de Dragan Stoianovici și Lucia Wald. București, Editura Humanitas, 1997; Henry Chadwick, *Augustin*. Traducere din engleză de Ioan-Lucian Munteanu. București, Editura Humanitas, 1998.

¹⁹ Despre problema răului în teologia Fericitului Augustin s-a scris foarte mult. Amintim totuși trei studii foarte bine documentate: Constantin C. Pavel, *Problema răului la Fericitul Augustin*, București Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996; Idem, *Introducere în gândirea Fericitului Augustin*, București, Editura Anastasia, 1998, pp. 101-193; Anton I. Adămuț, *Filosofia Sfântului Augustin*, Iași, Editura Polirom, 2001, pp. 138-148.

în locul ei Rigoarea sau Dreptatea divină cu acțiune pedepsitoare asupra umanității păcătoase. Ea este „aspectul cel rău” al lui YHWH, pentru că oferă o *libertate* controlată (limitată la porunca divină) lui Satan²⁰. Acesta acționează și pedepsește în Numele Lui într-un timp istoric delimitat (cf. I Petru, 5, 8; *Apocalipsa*, 12, 12). Libertatea lui Satan, sau eliberarea răului în lume, pare a-L poziționa pe Dumnezeu, prin acest acord-compromis, pe aceeași latură cu cea a acuzatorului despre care se vorbește în profeția lui Zaharia (3, 1-5)²¹. Idel susține că „flirtul lui Dumnezeu cu răul, și în special cu manifestările feminine ale acestuia, i-a fascinat pe unii kabbaliști relativ devreme în istoria Kabbalei”²². Cu toate acestea, continuă el, pentru Kabbala secolului al XVI-lea, „răul reprezintă o putere pasivă, minoră, un concept teologic care servește pentru o mai bună înțelegere a mersului istoriei, și nu o entitate iminentă și puternică ce amenință viața în anumite momente”²³. Este discursul Kabbalei Teozofice care nu cedează în fața sistemelor dualiste ale Kabbalei, mai puțin radicale decât cele gnostice. Treptat, *Mila* și *Dreptatea* divină sunt personalizate, la fel ca atributele de putere ale zeităților condamnate de monoteismul iudaic. Astfel, atunci când păcatele oamenilor ajung „până la Cer”, Dumnezeu amenință omenirea prin cei doi îngeri ai săi, Af și Hema (adică „Mânia” și „Furia”) care lovesc fără milă acolo unde nu există pocăință. De fapt, cele două nume trimit la același personaj, Samael (sau Satan), șeful tuturor sataniilor, personificarea răutății pure. Dumnezeu este rău în sensul că permite existența răului, cauză a imperfecțiunii din creație. Pentru că aduce moartea, mai este numit și „înger al morții”.

Promotorul răului în lume este Satan. Despre căderea lui Satan, tradiția spune că în a treia zi a creației²⁴, principalul heruvim, Lucifer – ebr. *helel ben zahar* („fiul zorilor”), se plimba prin Eden, „împodobit cu bijuterii strălucitoare, trupul său fiind fosforescent, auriu de la reflexele nestematelor”²⁵. Se mai crede că „el era unul din paznicii modești ai popoarelor”²⁶. Statutul primit îi orbi mintea și întreaga sa ființă se îngâmă până la a se crede egalul lui Dumnezeu. Aproape imediat Dumnezeu îl aruncă în adâncurile pământului, în Șeol. În căderea lui, Satana „era strălucitor ca un fulger, dar apoi s-a stins devenind cenușă”²⁷. Răutatea sa nu este cosmică, e personală, chiar și atunci când este împărtășită de îngeri sau oameni, ea nu subjugă decât propriul ego. Este o „boală” ce ar

²⁰ Mai multe asupra acestui aspect la Leo Schaya, *Omul și Absolutul după doctrina Kabbalei*. Traducere din limba franceză de Costin Pop. București, Editura Herald, 2006, pp. 161-164.

²¹ Probabil cel mai important studiu (o lucrare de doctorat) despre demonologia Vechiului Testament ne este oferit de Ion V. Georgescu, *Demonologia Vechiului Testament. Satan în profeția lui Zaharia*, în „Biserica Ortodoxă Română” (56), nr. 9-10 / septembrie-octombrie 1938, pp. 481-564.

²² Moshe Idel, *Cabala și Eros*. Traducere de Cătălin Patrosie, București, Editura Hasefer, 2004, p. 275.

²³ Idem, *op. cit.*, pp. 275-276.

²⁴ Dacă sabbatul (Sâmbătă) este ziua de odihnă, atunci Marți e ziua în care a căzut Satan, aceeași zi în care, conform tradiției populare românești, el *se afundă* în apele primordiale pentru a lua din ele mărul sau pământul ce va sluji creației. Numele zilei definește un „timp” sacru, eonic (v. Petru Adrian Danciu, *The hedgehog, between the possessive mother and the stepfather. Hermeneutical perspective upon the romanian mythological imaginary* în „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 8/ 2016, pp. 396, 401 – <http://www.upm.ro/jrls/JRLS-08/RIs%2008%2049.pdf>).

²⁵ Lya Benjamin, Irina Cajal-Marin, Hary Kuller, *Mituri, rituri și obiecte rituale iudaice. Culegere de texte și comentarii*. Cuvânt înainte de Academician Nicolae Cajal, București, Editura Fundației Culturale Române, 1994, p. 64.

²⁶ Idem, *op. cit.* La rândul ei, mistica creștină cunoaște o explicație asemănătoare. Ea va crea confuzie printre dogmaștii de mai târziu susținând că Satana și demonii lui au căzut împreună *înainte de a se fi făcut lumea materială (Facere, 1, 4)*, cf. Pr. prof. dr. Isidor Todoran, arhid. prof. dr. Ioan Zăgorean, *Teologia dogmatică*. București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1991, unde se spune: Nu se știe când au căzut îngerii răi din starea originală, dar este de presupus că... ei au căzut înainte de crearea omului” (p. 156); Anca Manolache, *Un capitol de angeologie. Creația, natura și căderea îngerilor*, în „Studii Teologice” (VII), nr. 1-2/ ianuarie-februarie 1955, pp. 124-125. Starea de confuzie este întreținută de Sfântul Ioan Damaschin în lucrarea *Dogmatica* (Ediția a III-a. Traducere de pr. Dumitru Fecioru. București, Editura Scripta, 1993) unde face următoarea afirmație, cel puțin curioasă, arătând că Satan, „înainte stătorul cetei terestre, căruia Dumnezeu i-a încredințat păzirea pământului, nu a fost făcut rău prin natură, ci a fost bun ... El este cel dintâi care s-a depărtat de bine și a căzut în rău. Răul nu este nimic altceva decât lipsa binelui, după cum și întunericul este lipsa luminii” (p. 49). Rămâne de stabilit *cum de este cu putință ca un demon să păzească grădina Edenului?* Iar dacă nu era căzut înainte creației materiale, așa cum susțin dogmaștii astăzi, este posibil să fi căzut în timpul sau la finalul celor șapte zile. ²⁷ „Îl vedeam pe Satana cum cădea din cer ca un fulger” (*Luca, 10, 18*).

putea fi vindecată. Originile apocatastazei²⁸ nu se găsesc deci la alexandrinul creștin Origen²⁹, ci în tradiția (*Kabbala*) iudaică. Adolph Franck care se ocupă de doctrina Kabbalei, afirmă că „nimic nu este absolut rău, nimic nu este condamnat pentru veșnicie, nici chiar arhanghelul răului sau bestia veninoasă, cum este numit uneori”³⁰. Despre *Satan*, identificat forțat cu *Samael*, Franck afirmă că „va veni vremea când bestia își va regăsi numele și natura sa angelică”³¹. Ideea restabilirii este exclusă și condamnată de creștinism, dovada cea mai elocventă fiind însăși cartea Apocalipsei, Sfântului Apostol Ioan. E posibil ca referirea să facă trimitere la originea în demonologia iudaică a numelui zeului babilonian Șamaș, ca *Samael*. Independent de „misiunile divine”, *Satan* îndeplinește trei funcții: „ademeneste oamenii, îi acuză în fața lui Dumnezeu și aplică pedeapsa cu moartea”³². Este amăgitorul prin excelență. Spre exemplu, parte din procedeele sale sunt bine ilustrate în cazul lui Avraam sau Iov, când, provocându-l pe Dumnezeu, îl obligă pe patriarh la jertfirea fiului său ori, pe Iov îl aduce în pragul blasfemiei. Mai mult decât atât, el este cel care răspândește vrăjitoria, o pseudoștiință divină, cu mult inferioară magiei astrale (astrologia) de care se făcea însă responsabil, zeul babilonian Șamaș, deconspirat de imaginarul demonologic iudaic ca *Samael*. Lui *Satan* i se supun demonii. Conform magiei simpatetice, demonii au aceleași apucături, de aici și concentrarea lor în jurul lui *Satan*. Demonologia iudaică îi va numi ebr. *šedim*, „diavoli”, duhuri viclene rătăcitoare și, evident, dușmani ai omului, aceasta în comparație cu viziunea demonologiei babiloniene, mai permisivă și polarizantă, care se folosește de aceștia pentru diferite activități magice. Diferența dintre cele două sisteme stă în exprimările teologice ale celor două sisteme religioase. Termenul *šedim* apare de două ori în *Torah*, în *Deuteronom*, 32, 17 precum și în *Psalmul*, 105, 37, fiind asociat situațiilor când Israel ajunge să fie acuzat că le aduce jertfe, certificând legătura lor strânsă cu fenomenul idolatric (cf. *IV Regi*, 16, 3, *I Corinteni*, 10, 20). Uneori diferențiindu-se în specii, demonii primesc numele de *seirim*, adică „satiri”, locuitori ai ruinelor și spațiilor pustii³³. Stăpânul lor este îngerul rău *Azazel*, un *veghetor* răzvrătit căruia i se oferea de *Iom Kipur* („Ziua Ispășirii”, un rit „apocatastatic”) un „șap ispășitor”. E singura ofrandă demonică acceptată de cultul monoteismului iudaic. Pe lângă *šedim*, atât Talmudul cât și Mișdrașul pomenesc și de *mazikim* sau „cei vicleni” sau „cei rătăcitori”³⁴. Această categorie/ specie de spirite malefice „hibride” păstrează trei atribute identice cu ale sfinților îngeri: au aripi și pot *zbură* de la un capăt la altul al pământului, sunt *invizibili*, ori își pot schimba *forma* și cunosc viitorul; precum și alte trei calități comune oamenilor: se *hrănesc*, se *înmulțesc* și mai ales, *mor*. Aceste calități definesc profilul demonologic al demonilor *incubi* și *sucubi*. Evident că existența lor are o origine biblică. Bazându-se pe versetele din *Facere*, 6, 1-4, teologii evrei cred că unii dintre *îngerii veghetori* ai pământului au păcătuit cu fiicele oamenilor, acestea născând uriași (*nefilimi*). Urmașii uriașilor, precum și *sufletele lor*, după moartea violentă survenită prin potop, *devin demoni*. Ei sunt aceia care, practic, îi vor tortura, de cele mai multe ori fizic, pe oameni³⁵. Sigur,

²⁸ Din gr. *apocatastasis*, este „restabilirea” sau readucerea creației la stadiul inițial de puritate. Este o doctrină de origine stoică, potrivit căreia, la sfârșitul veacurilor, toate creaturile decăzute (îngerii răi, demoni și suflete damnate) se vor *restabili* („întoarce la origini”) în Dumnezeu. În „termeni creștini”, această teorie impune consecințe radicale, ca, spre exemplu, anularea importanței oricărui proces personal de sfințire, dispariția judecării de apoi precum și mântuirea forțată a lui *Satan*.

²⁹ Cf. Henri Crouzel, *Origen. Personașul, exegetul, omul duhovnicesc, teologul*. Traducere de Cristian Pop. Studii de Gilles Dorival și Cristian Bădiliță. Prefață de Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 1999, pp. 341-353; Sergiu Tofan, *Origene. Între teologie și filosofie*. București, Editura Paideia, 2003, pp. 109-129.

³⁰ A. Franck, *op. cit.*, p. 150; L. Schaya, *op. cit.*, p. 97.

³¹ Idem, *op. cit.* Despre *Samael*, Adolph adaugă: „Numele său mistic este *Samael*. În vremurile viitoare i se va tăia prima jumătate a numelui, care înseamnă otravă; a doua (jumătate a numelui) este numele comun tuturor îngerilor. Aceeași idee mai este exprimată sub o altă formă: după ce s-a demonstrat printr-un procedeu kabbalistic că numele lui Dumnezeu cuprinde toate părțile din univers – cu excepția nordului, rezervat celor răi ca un loc de ispășire – se adaugă că la sfârșitul timpurilor această parte va reintra la fel ca celelalte, în numele inefabil. Infernul va dispărea, nu vor mai exista nici pedepse, nici încercări, nici vinovați. Viața va fi o sărbătoare eternă, un sabat fără sfârșit” (*ibidem*, n. 1, p. 150). Prezența numelui divin chiar și în cel al îngerilor răi ar putea fi interpretată ca un act profetic al unei apocatastaze angelice finale.

³² A. Cohen, *Talmudul*. Traducere din limba franceză de C. Litman, București, Editura Hasefer, 1999, p. 112.

³³ Practic, ei pot fi „întâlniți” oriunde. Practica magică îi arată frecventând latrinele, zonele umbrite (umbra anumitor tufișuri poate fi locul de întâlnire al demonilor), „locurile întunecate, murdare și primejdioase, precum apa” (Idem, *op. cit.*, p. 361). Evident că „duhurile rele fug de lumină și caută întunericul. Deci noaptea este un loc primejdios” (*ibidem*, p. 364).

³⁴ Rabi Iohanan susținea că „există 300 de soiuri de demoni bărbați; în privința demonilor femele, nu știu câte sunt” (*Ghit.*, 18a, apud. *Ibidem*, p. 360).

³⁵ „Duhurile rele nu atacă numai oamenii, ci și animalele, care, din cauza lor turbează și devin periculoase. Îndeosebi câinii sunt supuși acțiunii lor malefice” (*ibidem*, p. 366).

părerile demonologice ale monoteismului sunt variate atunci când se ia în discuție *originea* demonilor. După unii rabini, demonii sunt ființe care au făcut cândva parte dintr-o creație divină³⁶ cumva neterminată, fără finalitate, deci fără rost. În consecință, Dumnezeu a creat demonii, iar faptul că s-au răspândit este numai rezultatul raporturilor sexuale cu prima pereche de oameni (Adam și Eva)³⁷. Există și o ipoteză „involuționistă”, ce are ca punct de plecare o ființă hermafrodită, rea, hiena-bărbat, din care, după cinci cicluri – număr care nu indică perfecțiunea/ finalitatea sacrală ca 3, 7 sau 12 – a șapte ani fiecare, se „naște” un demon³⁸.

Talmudul, ca de altfel multe alte scrieri kabbalistice, consemnează existența unor practici de exorcizare ale demonilor, constând în folosirea incantațiilor, fumigațiilor, amuletelor precum și a multor altor tehnici străine iudaismului ca origine, dar nu și după ce au fost adoptate cultic de către monoteismul iudaic. În antichitate, luarea în posesie de către un demon era considerată un lucru foarte grav. Se făcea diferența între boală și posesiunea diabolică, de multe ori interpretată ca o formă de pedeapsă (cf. I *Regi*, 19, 9-10; comp. *Matei*, 12, 43-45; *Luca*, 11, 24-28), încercare divină (*Tobit*, 3, 17) sau act magic (*Faptele Apostolilor*, 16, 16-19). Se credea că, de cele mai multe ori, omul este obligat la a înfăptui păcatul prin implicarea directă/ posesiune a diavolului: „Nimeni nu înfăptuiește un păcat decât dacă intră în el un spirit răufăcător”³⁹. Păcătoși sau sfinți, cei atinși de sacru, vorbeau în limbile unor specii spirituale ce nu au putut fi ignorate. Pentru a-i exorciza sau pur și simplu pentru a obține răspunsuri la diferite chestiuni, unii dintre rabini, cum ar fi Ioanan ben Zaccai, rabin din secolul I d.Hr, cunoștea „graiul îngerilor slujitori și graiul demonilor”⁴⁰. Importantă era și cunoașterea orientarea sexuală a spiritelor ce urmau a fi alungate. În acest sens, cei mai virulenți sunt considerați demonii feminini ca Lilith și Agat, fiica lui Mahlat și a lui Samael⁴¹ (după alții este și soția lui), dar și Azazel, supranumit și „regele demonilor”, ori mai cunoscutul prinț, Așmedai sau Asmodeu, toți conducători peste păcatele oamenilor, tot atâtea stări spirituale sau iaduri.

Iadul Kabbalei este numit *infernul celor șapte tabernacole*. El cuprinde în chip sistematic toate dezordinele lumii morale și toate suferințele care derivă din aceasta. Franck notează că „acolo vedem fiecare pasiune a inimii omenești, fiecare viciu sau fiecare slăbiciune personificată de un demon, devenind călăul celor pe care i-a făcut să se rățească în lumea aceasta”⁴². Cele șapte iaduri, un zигurat răsturnat, se divizează și se subdivizează la infinit, căci pentru fiecare păcat există un regat. Astfel, imaginarul demonologic prezintă în fața ochilor minții imaginea unei imensități tenebroase, toată profunzimea păcatelor ale căror păstrător unic este. Există de asemenea un „Fluviu de foc” care face înconjurul celui de-al treilea Cer. Se crede că cel care se îneacă în „Fluviul de foc” „este mistuit și rămâne ca o flacără printre altele până la sfârșitul tuturor ciclurilor existenței, atunci când focul infernului va fi stins și descompus în Avir⁴³, „aerul foarte pur și insesizabil”, pe care îl respiră singurul

³⁶ În acest sens, cu privire la apariția spiritelor *mazikimii*, Cohen notează un aspect deosebit de interesant: „Cu privire la textul: „Dumnezeu a zis: Pământul să producă viețuitoarele după soiul lor” (*Facere*, 1, 24), s-a făcut următoarea observație: „Aceștia sunt demonii pe care i-a creat Sfântul Unic (binecuvântat fie El!), dar când a fost pe cale să creeze trupul lor, a respectat Sabatul și nu l-a creat” (*Geneza R.*, 7, 5). Așa încât erau concepute ca spirite descărnate” (*Ibidem*, pp. 358-359), expresia pură a *non-umanității*.

³⁷ „În cursul perioadei lungi de 130 de ani când Adam a fost despărțit de Eva (după ce fuseseră izgoniți din Eden), duhurile masculine au căpătat patimă pentru Eva și ea a conceput ca urmare a relațiilor cu ele, iar duhurile feminine s-au pasionat pentru Adam și au avut urmași de la el” (*Geneza R.*, 20, 11, apud. *Ibidem*, p. 359).

³⁸ „Hiena-bărbat devine la capătul a șapte ani liliac; acesta, după șapte ani, devine un vampir; după șapte ani, vampirul devine o urzică; după șapte ani, urzica devine un spin (sau șarpe); după șapte ani, acesta devine un demon” (*K.B.*, 16e, apud. *Ibidem*).

³⁹ *Sot.*, 3a, apud. *Ibidem*, p. 358. Conform aceleiași tradiții sacre, „un om nu comite un păcat decât dacă (spiritul necurat a intrat în el) și sufletul înalt îl părăsește, dar când sufletul înalt este în om atunci el dorește (să se întoarcă) la sursa sa, Cel Sfânt, binecuvântat fie El” (Moshe Idel, *op. cit.*, p. 188). Sufletul înalt, fie este *alter ego*-ul cerească al omului aflat aici pe pământ, fie îngerul său păzitor. Ne este clar că tradiția iudaică a influențat profund creștinismul timpuriu, martor în acest sens fiind *Păstorul lui Herma* (Traducerea textului și îngrijire ediție de Monica Medeleanu, București, Editura Herald, 2007, pp. 76, 80-82).

⁴⁰ J. Abelson, *op. cit.*, p. 42. Vorbirea, spre exemplu, în limbi angelice indică contactul viu cu sacru/ posesiunea, cf. *Testamentul lui Iov*, XLVIII-LII, în *Trei apocrife ale Vechiului Testament. Iosif și Aseneth, Testamentul lui Iov, Testamentul lui Avraam*. Traducere, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Iași, Editura Polirom, 2000, pp. 105-106.

⁴¹ Dumnezeu a dat regatul lui Israel în mâinile lui Samael pentru păcatele oamenilor (v. Moshe Idel, *op. cit.*, p. 265), viziune în care Israel devine „țapul ispășitor” al omenirii. Ca înger al morții (sau însăși moartea), este acuzatorul lui Israel în fața lui YHWH (cf. L. Schaya, *op. cit.*, p. 117).

⁴² A. Franck, *op. cit.*, p. 156. În continuare insistă asupra genurilor de păcate: „Acolo este voluptatea și seducția, dincolo mânia și violența, mai departe impuritatea grosieră, demonul desfătărilor singuratică, într-un alt loc crima, invidia, idolatria, orgoliul” (*ibidem*).

⁴³ *Avr* – „Lumină” („Să fie lumină”, *Facere*, 1, 3) este locul de unde izvorăsc arhetipurile celor cerești (L. Schaya, *op. cit.*, pp. 126-128).

Veșnic”⁴⁴. Stăpânul suprem al iadului este Satan sau Samael (după Kabbală), căruia i se dă o soție, personificare a viciului și senzualității, căci numele Lilith semnifică prostituata și amanta celor desfrânați, reuniți într-un singur nume - Bestia⁴⁵.

2. Cuplul Adam - Lilith

Conform referatului biblic al genezei, Adam (אָדָם) este întâiul om și părintele rasei omenești. Conform etimologiei biblice, numele său derivă din ebraicul *adama* (ADM) – „pământ”, în sens strict fizic, „materia primă din care este clădită ființa întrupată a omului”⁴⁶. Conform tradiției evreiești, Adam reprezintă unitatea tuturor oamenilor. Prototipul său ceresc este *Adam Kadmon*, sau *Adam Elyon*, o creație pură a *imaginarului* lui Dumnezeu (YHWH). Adam Kadmon este „omul originar sau primordial, nici bărbat, nici femeie, mai aproape de Divinitate decât Adam, care este făcut din țărână”⁴⁷. Adam cel pământesc rămâne o „reflecție” a lui Adam Kadmon, produsul compozit al mai multor interferențe, parte dintre ele, feminine, așa cum vor susține mai târziu unele doctrinele gnostice⁴⁸. Prezenței autoritare a lui Lilith i se va împotrivi „feminitatea” lui Adam, „extrasă” mai apoi din el și transformată într-o entitate independentă, Eva. Cea care stă deci împotriva lui Adam este Lilith (לילית), care, conform unui Midraș⁴⁹, „a fost prima nevastă a lui Adam, creată din țărână ca și el în același timp cu el”⁵⁰, la origine un *inger* oferit de YHWH și transformată în demon ca pedeapsă pentru nesupunerea arătată în fața soțului ei. Există două registre prin intermediul cărora Lilith e introdusă din sfera demonologiei babiloniene, în câmpul demonologiei ebraice.

Primul se naște din interpretarea a trei versete biblice. În această interpretare, kabbaliștii⁵¹ *reconstruiesc o istorie personală* a unui personaj demonic (Lilith) de origine sumeriană, acceptat treptat de câmpul religios imaginar semit (iudaic). Se încerca deci introducerea și mai ales explicarea rolul important al lui Lilith în perioada imediat următoare creării lui Adam. Astfel, în cartea *Facerii*, ei găsesc primele „aluzii” cu privire la existența lui Lilith. În *Facere*, 1, 27, se spune că „Dumnezeu l-a făcut pe om după chipul Său... a făcut bărbat și femeie”. Apoi, în 2, 18, Dumnezeu recunoaște că „Nu este bine ca omul să fie singur; să-i facem ajutor potrivit pentru el”. În fine, în 2, 22: „Iar coasta luată din Adam a făcut-o Domnul Dumnezeu femeie și a adus-o la Adam”. Primul verset citat ar sugera că YHWH-Elohim a creat pe Adam căruia i-a oferit pur și simplu o femeie, aceasta nefiind alta decât Lilith. Apoi, brusc, omul (Adam) rămâne singur. Nu se spune, nu neapărat pentru că nu se „știe” cauza. Aici se deschide câmpul speculațiilor angeologice: să-l fi părăsit oare Lilith pe Adam? Dacă nu, atunci de ce ar fi spus YHWH că nu e bine ca omul să fie singur, raționament logic care duce la o concluzie clară, să-i facem „ajutor potrivit”. Nu se pune problema ca prima soție (Lilith) să-i fie ajutor lui Adam, ci doar femeie. De abia a doua, Eva, îi va fi oferită drept ajutor. Eșecul lui Lilith este și eșecul lui YHWH de a nu găsi „ajutor potrivit” pentru Adam, motiv pentru care el nu va fi amintit în textul cărții. Însă, unul din rolurile tradiției este să nu uite ceea ce nu este scris. Interesant că Lilith nu e creată din coastă, ci după chipul Său, la fel ca Adam, sugerându-se egalitatea cu acesta și nu supunerea față de el, precum în cazul Evei, „născută” din coastă. De aici și cauza nesupunerii - egalitatea. În paranteză fie spus, interpretările, multe la număr, oferite de teologia ortodoxă, nu sunt de acord cu existența a două „Eve”, cu toate că apare o oarecare stare de confuzie atunci când citim

⁴⁴ *Ibidem*, p. 119.

⁴⁵ A. Franck, *op. cit.*, p. 157; cf. *Apocalipsa*, 17, 1-18.

⁴⁶ Dragobert D. Runes, *Dicționar de iudaism. Rituri, obiceiuri și concepte iudaice*. Traducere din limba engleză de Viviane Prager. București, Editura Hasefer, 1997, p. 13.

⁴⁷ *Idem, op. cit.*, p. 14.

⁴⁸ „Adam a venit întru ființă din două fecioare, din Duhul („Ruach” – n.a.) și din fecioara pământ” (*Evanghelia după Filip*, 71, 16-18, în *Evangheliile gnostice*. Traducere, studii introductive și note de Anton Toth, București, Editura Herald, 2005. Vezi de asemenea nota la aceste versete la p. 216.

⁴⁹ Midraș-ul sau „expunerea” este un „comentariu omiletic asupra canonului biblic. Comentariile sunt de două feluri: cele referitoare la lege sau ritualuri (*Halaha*) și cele cu caracter legendar moralizator, folcloric și anecdotic (*Hagada*)” (*ibidem*, pp. 204-205).

⁵⁰ *Ibidem*, p. 188.

⁵¹ Felicia Waldman are dreptate atunci când observă că „această demonizare a vieții a fost unul dintre factorii cei mai activi, dar și cei mai primejdioși în dezvoltarea Kabbalei” (*Ocultarea în mistică iudaică. Ocultismul Kabbalei*, București, Editura Paideia, 2002, pp. 203-204).

mai ales primele două versete. Frumusețea textului divin stă în interpretare, născută din infinita potență a imaginarului spiritual al ființei umane.

Al doilea registru ține de menționarea explicită a numelui Lilith. Singura explicație pentru care s-au ales textele din *Facere* pentru a explica originea lui Lilith este aceea că demonul nu ar fi putut fi încadrat în nici un alt eveniment biblic. Aparenta neclaritate a formulărilor din *Facere* ar fi permis inserarea mitului lui Lilith alături de apariția lui Adam. Într-un verset din cartea lui *Isaia* nu se mai pune problema exegezei biblice, ci a asimilării efective a unei secțiuni importante a tradiției demonologice babiloniene, *vampirismul*, absolut străină credințelor demonologice iudaice. În *Torah*, Lilith este menționată explicit o singură dată: „Acolo se vor întâlni pisici sălbatice, acolo își vor da satyrii întâlnire, acolo însăși Lilith⁵² își va stabili lăcașul și își va afla o retragere liniștită” (*Isaia*, 34, 14)⁵³. Pentru evrei, personajul său se concretizează în *Talmudul Babilonian*, *Alfabetul lui Ben Sira*, precum și în *Zohar*. Numeroasele legende medievale îi valorifică agresivitatea sexuală, despre care vom discuta însă mai târziu. YHWH a construit corpul îngerului din pământ, la fel cum a procedat și cu Adam. Se spune că pe neașteptate amândoi au început să se certe, motivul fiind unul sexual⁵⁴. Cei doi au avut o relație în urma căreia s-a născut Cain⁵⁵, Abel fiind fiul Evei. Prvind problema sub aspectul social al relațiilor din familiile tribale semite, Knappert afirmă că cei doi ar fi fost fiii soțiilor rivale, situație care „ar explica ura dintre ei alimentată de mamele lor”⁵⁶, o realitate de altfel des întâlnită în relațiile poligame.

Dacă Lilith este un exemplu pentru mișcarea feministă actuală⁵⁷, nu la fel stau lucrurile cu cea de-a doua femeie a lui Adam, Eva, care îi va fi supusă total (*Facere*, 3, 16), *genetic* (din „coasta” lui Adam sau prin „creație”), dar și prin *poruncă divină*.

Se spune că după ce chibzui puțin, probabil gândindu-se la rostul unei vieți permanent dedicate lui Adam, Lilith rosti sfântul Nume al lui Dumnezeu⁵⁸, Tetragramatonul (YHWH), moment în care

---

⁵² Cf. *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart, 1990), unde apare în text numele תַּלִּית. Traducerea ortodoxă a Sfintei Scripturi face trimitere la demonii nopții, căci în loc de Lilith s-a tradus „năluci ce umblă noaptea” (*Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988), ori *nălucile* sunt *strigoii* sau *duhurile morților* care nu au odihnă. În traducerea oferită de Martorii lui Iehova o variantă acceptată și de alți specialiști în religiile Orientului Mijlociu, numele lui Lilith e înlocuit de formularea „pasărea de noapte” (*Sfintele Scripturi. Traducerea Lumii Noi*. Watchtower Bible and Tract Society of New York, 2006).

⁵³ La fel ca zeiței Atena, lui Lilith îi este asociată bufnița, pasărea a nopții, a morții și a dezolării. Knappert este de părere că „Lilith, la fel ca Atena, a fost inițial zeița morții care trăia în lumea subpământeană, cu morții. Ca atare ea era și zeița fertilității, deoarece, pentru gândirea antică, pământul unde erau îngropați morții, este și pământul care ne dă cereale și hrană; de aici, misiunea sa ca primă soție a lui Adam (și Adam înseamnă „pământ”). Ea i-a arătat noaptea și l-a sedus, împotriva dorinței lui Elohim” (Jean Knappert, *Enciclopedie. Mitologia și religia Orientului Mijlociu*. Traducere de Gherasim Țic. București, Editura Nemira, 2003, p. 167).

⁵⁴ „Ea a spus: „Eu nu mă voi culca dedesubt”, iar el a spus: „Eu nu mă voi culca dedesubt, ci deasupra, căci tu ai fost menită să fii dedesubt, iar eu să fiu deasupra”. Ea i-a spus: „Suntem egali amândoi, căci amândoi am fost făcuți din pământ (...)”, așa că nu s-au înțeles” (Pauline Bebe, *Femeile iudaismului. Dicționar*. Traducere de Janina Ianoși. București, Editura Hasefer, 2002, p. 147).

⁵⁵ Riturile agrare sunt strâns legate de cultele chthoniene, de care Lilith nu pare a fi străină. O astfel de legătură aduce o oarecare lumină asupra refuzului lui YHWH de a-i primi jertfa lui Cain. După ce îl ucide pe Abel, neamul lui Cain devine unul blestemat, atât de păcătos încât e în stare a aduce mutații de natură genetică speciei umane (*Facere*, 6, 4). Unii cercetători consideră că cei care au avut relații păcătoase cu fiicele oamenilor sunt îngeri în urma cărora s-au născut uriașii (*nefilimi*, ebr. עַבְרִית – sau „doborâtorii”/ *hanNefilim*, „cei care îi fac pe alții să cadă”), alții că sunt fiii lui Abel, iar alții, ca Sfântul Ioan Gură de Aur, nu reușesc să clarifice acest verset cu toate că îl comentează amplu într-una din omiliile sale (Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omiliile la Facere*, vol. I, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003, pp. 268-271). Conform teologie creștin-ortodoxe, „Fiii lui Dumnezeu” sunt oameni și nu îngeri. Ei sunt numiți astfel dată fiind pietatea lor ce-i apropie de Dumnezeu la fel cum fiul e apropiat de tatăl său. Calitatea de „fii ai lui Dumnezeu” este oferită uneori și îngerilor (cf. *Iov*, 1, 6). De aici confuzia. Să revenim la varianta ortodoxă. Acești oameni credincioși sunt în cea mai mare parte urmașii lui Set, iar „fiicele oamenilor” reprezintă spița păcătoasă a neamului lui Cain. Adjectivul „frumoase”, ca și expresia „aflară plăcere”, indică simțul lumesc al oamenilor (cf. Nicolae Neaga, *Facerea*, Sibiu, 1945, p. 39), al atracției irezistibile. Cu toate acestea, apariția uriașilor este un fenomen deosebit, relatat de marile mituri ale lumii și păstrat în extrem de multe tradiții populare ce nu s-a mai repetat, chiar dacă oameni sfinți au căzut adesea în păcatul curviei. Personal rămânem la părerea „fii ai lui Dumnezeu” nu sunt oameni, îngerii, apelativul fiind intenționat utilizat pentru a indica doar creaturile spirituale, oamenii fiind „robii Domnului” sau „ebed Yahweh”, (titulatură cu sens mesianic, cf. *Isaia*, 53, 11) pe tot parcursul Vechiului Testament.

⁵⁶ J. Knappert, *op. cit.*, p. 168.

⁵⁷ P. Bebe, *op. cit.*, p. 150.

⁵⁸ Locul numelui lui Dumnezeu în teologia și mistică iudaică este unul central. Toate creaturile cerești cunosc acest nume, având, după caz, și libertatea de a-l folosi. Cu toate că Lilith, la fel ca Adam, a fost făcută din pământ, păstra amintirea numelui divin de care s-a folosit ca ființă angelică atunci când s-a ridicat la cer, odată cu trupul material. Adam nu folosește numele divin pentru că pur și simplu nu îl știe, din moment ce a fost descoperit oamenilor mult mai târziu, respectiv lui Moise (*Exod*, 3, 15). Astfel, rostind numele, Lilith nu se mai comportă ca un om, ci ca un înger. Neascultarea îi va aduce damnare. Acest episod ne amintește că îngerii pot cădea în orice moment, dacă li se oferă libertate, chiar și după lepădarea Satanei de Dumnezeu. În acest caz, Lilith nu este ispitită de diavol. Ea pur

își luă zborul, părăsindu-și definitiv bărbatul⁵⁹. Adam se va plânge mai apoi lui Dumnezeu: „femeia pe care mi-ai trimis-o m-a părăsit”⁶⁰. Pentru că Bunul Dumnezeu nu acceptă „divorțul”/ refuzul, trimite în urmărirea ei trei îngerii cu misiunea de a o readuce lui Adam. Îngerii sunt dispuși să își manifeste rolul de *mesageri* și de *însoțitori*, în situația în care Lilith, acceptă de bună voie să se întoarcă supusă, la soțul ei. Îngerilor nu li s-a dat nici o putere asupra lui Lilith, căreia Dumnezeu îi respectă liberul arbitru. Practic, ei își duc la capăt doar misiunea de informare căci transmit porunca lui YHWH: „Dacă dorește să se întoarcă, e bine⁶¹, dacă nu, o sută de copii vor muri, în fiecare zi, o sută de copii pe capul ei”⁶². Binecuvântarea nașterii de prunci se transformă în blestemul morții acestora. Asumându-și consecințele, ea refuză întoarcerea la Adam, astfel, dintr-o creatură cerească, purtătoare de viață, e judecată în absență, transformându-se în *demonul* Lilith. Va lupta deci împotriva vieții, făcându-se vinovată de imperfecțiunile genetice ale pruncilor Evei, afectând continuu starea perfectă a genei umane. Pentru că pericolul „dezintegrării” genetice a umanității era imens, din textul citat de Pauline Bebe aflăm că, „atunci când (îngerii – n.a.) i-au auzit cuvintele (de refuz – n.a.), ei s-au adunat (au înconjurat-o) și au prins-o în așa fel încât ea a jurat în numele lui Dumnezeu Cel Viu și a hotărât ca de fiecare dată când le va vedea numele sau chipul pe vreun talisman să nu făptuiască nici un rău respectivului copil⁶³. În plus, ea s-a angajat ca o sută din proprii ei copii să moară în fiecare zi și, de aceea, în fiecare zi mor câte o sută de demoni⁶⁴. Că Lilith s-a angajat ca o sută din proprii ei copii să moară zilnic este mai degrabă o „târguială” prin care ea urmărea să scape doar cu un minim de pedeapsă. Din această cauză, noi (evreii – n.a.) scriem numele copiilor mici pe amulete, pentru ca în cazul în care ea vede aceste nume să-și amintească de jurământul ei și copilul să se însănătoșească”⁶⁵. Fără amuletă nu există deci garanția că Lilith își va ține cuvântul. Liberul arbitru al îngerilor este un element rar imaginat de teurgia iudaică. Prin tăcere se arată toleranța lui YHWH față de conceperea și purtarea de talismane pe care apar desene, cuvinte de putere, nume angelice și divine. Totuși, Lilith nu va suferi prea mari pierderi, căci, așa cum vom vedea, ea rămâne cel mai prolific dintre demonii incubi⁶⁶. Mai mult, ea nu este legată și aruncată în iad, ci doar alungată,

---

și simplu nu concepe ca natura angelică să se supună celei umane. Este adevărat că în *starea angelică* Lilith era superioară esenței spirituale a lui Adam, după cum era și *egală* acestuia prin trup. Logica ei, de altfel corectă, se opune poruncii divine. Din acest moment, totul degenează. Chiar și după ce cade în dizgrația divină, Lilith se comportă *ca o femeie*. Ea va da naștere, prin acuplarea sexuală cu bărbatul, unui număr practic infinit de copii/ demoni. Este deci mult mai prolifică decât Eva, fapt care ne face să credem că Dumnezeu dorea o înmulțire rapidă a oamenilor pe pământ. Interesant este că nu devine steapă, semn că vechea natură deificată nu a putut fi ștearsă. Calitatea biologică a progeniturilor urma să fie mult superioară celor oferite de Eva. Practic putem lua în discuție specii de oameni diferite care au un părinte comun: omul. Natura lor hibridă explică, la fel ca în cazul nefilimilor, în variantă iudaică, natura *eroilor*.

⁵⁹ Avem aici originea primului divorț intentat de „femeie” și nu de bărbat, un antipod al divorțului mozaic, profund patriarhal.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 147. Aceeași neputință în gestionarea unei relații cu partenerul de sex opus o arată Adam și atunci când spune că: „Femeia pe care mi-ai dat-o să-mi fie alături mi-a dat din rodul pomului și am mâncat” (*Facere*, 3, 13).

⁶¹ Este acesta semnul aplicării liberului arbitru de către Dumnezeu. „Dar acest liber arbitru este o parodie sarcastică, de vreme ce, în cele din urmă, ea nu poate scăpa de soarta blestemată care o face să-i îmbolnăvească pe copii” (*Ibidem*, p. 149). Lilith și-a sacrificat libertatea și implicit statutul în detrimentul propriului stil de viață, neagreat și prin urmare pedepsit, de către divinitate. Dumnezeu este dispus să ierte (să dea totul uitării), chiar și ființele angelice, dacă acestea manifestă „pocăință”, recunoscându-și păcatele.

⁶² *Ibidem*, pp. 147-148. Este acesta motivul mitic prin care Lilith se leagă de Avestița. Toți copiii care vor muri sunt de fapt uciși de acest demon. Lilith primește astfel o funcție în cadrul demonologiei iudaice: *ucigașă de prunci*, pe când Eva este „mama tuturor celor vii” (*Facere*, 3, 20). Ar trebui deci să înțelegem că de moartea pruncilor este vinovată Lilith, iar aceasta se întâmplă *ca pedeapsă* divină, caz în care nu sunt sigur că sancțiunea este aici rodul lucidei judecăți, ci mai degrabă al unei hotărâri luate în urma unei izbucniri nervoase, transformată iremediabil în decizie.

⁶³ Îngerii, îngrijorați de viitorul umanității, fac apel la liberul lor arbitru, acționând „instinctiv” în direcția protejării speciei umane, hotărâsc o metodă magică de prevenire și înlăturare a atacului demonic. În acest sens, ei nu acționează în urma unei porunci divine, după cum nici nu sunt condamnați în urma hotărârii luate.

⁶⁴ Nu doar în tradiția demonologică iudaică există credința că demonii mor. În basmele noastre populare, spre exemplu, zmeii „crapă”. Tipul acesta de moarte e caracteristic sufletelor inferioare, niște *accidente ale creaturii în creație*. Aceste „forme de viață” se mai pot numi și „hibridi”. Prin angajamentul ei, Lilith vrea să compenseze cumva pierderile umane, impunând un oarecare echilibru între specii. Progeniturile ei sunt numite *demoni* pentru că apar ilegal, în urma multiplelor acuplări cu bărbatul al căror liber arbitru e ignorat, fie prin forță, fie prin manipulare.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 149. Demonii își iau angajamente, dar aceasta nu înseamnă că le respectă permanent. Așa se face că amuletele ce poartă numele copilului o vor obliga pe Lilith să își respecte legământul făcut în fața îngerilor precum și *indirect* prin puterea numelor divine aplicate pe ea în fața lui Dumnezeu. De aici, capacitatea limitată de protecție a amuletei.

⁶⁶ „Demonul are puterea nu numai de a omorî copii, ci și de a aduce pe lume alți demoni distrugători. Lilith fâgăduiește moartea unei părți a progeniturii sale ca și faptul de a-i lăsa neatinși pe nou-născuții purtători de amulete, dar va fi de acum înainte animată de sentimentul răzbunării. Cu toate acestea, își va respecta jurământul” (*ibidem*).

locuință devenindu-i întinsele pustietăți, mormintele și locuințele părăsite de pe toată suprafața pământului. Decât să se întoarcă și să se supună lui Adam, considerându-se superioară, după cum și era, Lilith acceptă blestemul unei sexualități continuu bântuită de poftă, care o va apăsa până la finele veacurilor.

Cu timpul, se dezvoltă o serie de variante în care Lilith este denigrată, semn al demonizării extreme de care a avut parte. Astfel, „Dumnezeu a făcut-o pe Lilith nu din coastă (a lui Adam, cum s-a întâmplat în cazul Evei – n.a.), ci din gunoaie și rahaturi”⁶⁷. În legende populare românești antropogonice, Eva este creată accidental de către un Dumnezeu-gospodar obosit și neatent fie din coada unei pisici, a unui câine sau chiar a Diavolului însuși⁶⁸. Mai mult decât atât, „din împerecherea lui Adam cu această femeie demon, cât și cu o alta, numită Nahana, sora mai mare a lui Tubal-Cain, a apărut Asmodeus⁶⁹ și încă numeroși alți demoni care-i mai chinuiesc și astăzi pe oameni”⁷⁰. Se spune că peste generații, aceste două femei depravate (care nu au cunoscut moartea), au fost judecate de Solomon, care le-a și condamnat. Mai grav, după Rabinul Joseph din Hamadan, Lilith, prima Evă, este concubina demonică atât a lui Adam, cât și a lui YHWH⁷¹, în ea fiind unificate cele șapte puteri de pe tărâmul impurității.

Revolta ei, deși motivată de un adevăr personal puternic, exprimă în același timp o fire rebelă, dezlănțuită odată cu apariția liberului arbitru, identic cu momentul „umanizării” ei. Din aceste motive, va acționa pe cont propriu, fără ca, în prealabil, să I se fi plâns lui Dumnezeu de opoziția lui Adam, generată de însăși porunca divină. Doi bărbați și trei îngeri nu îi vor schimba atitudinea, perspectivă prin care Lilith poate fi considerată simbolul spiritual al feminismului⁷² condamnat nu de puține ori prin ardere pe rug. Pe de altă parte, pedeapsa divină vine ca un exemplu pentru ceilalți îngeri de a nu părăsi porunca divină, cu toate că mai târziu veghetorii sau „fiii lui Dumnezeu” (*bene elohim*) se vor dezice cam în același fel de Dumnezeu, părăsindu-l și coborând pe pământ ca să se unească fizic cu fiicele oamenilor (*Facere*, 6). Mai degrabă, acțiunea lui Lilith creează un precedent pentru veghetorii, care, spre marea uimire a îngerilor rămași fideli lui Dumnezeu, nu vor fi mult mai aspru pedepsiți decât Lilith, transformată în *demon*, cu toate că distrugerile lor au generat potopul, ei păstrând atributul de *îngeri*, căruia i se adaugă doar „orientarea” spirituală, de *răi*.

Istoria imaginată demonologic a lui Lilith se fondează, așa cum am spus la început, pe legende sumeriene și babiloniene, conform cărora, încă de la începuturile lumii, existau doi demoni, unul masculin, *Lilu*⁷³ și altul feminin, *Lilitu* sau *Lilim*, ce formau un *cuplu*. Ei erau *egali* în *putere* și deosebit de violenți, răbind deopotrivă bărbații, femeile lăuze, dar și copiii. Nu știm cum își imaginau sumerienii originea celor doi și nici care a fost motivul ce i-a determinat să-și îndrepte acțiunile

⁶⁷ L. Benjamin, I. Cajal-Marin, H. Kuller, *op. cit.*, p. 65. Cu toate că nu știm din ce anume a fost făurit corpul fizic al lui Lilith, cu siguranță că Adam nu ar fi putut avea copii cu un trup alcătuit din gunoaie și excremente. Expresia românească „ești un rahat” își poate avea originea într-o astfel de credință.

⁶⁸ Pentru mai multe detalii cu privire la valorizarea negativă a femininului în mitologia populară românească vezi Liliana Danciu, *Les images de la féminité dans la mythologie populaire roumaine*, „TricTrac: Journal of World Mythology and Folklore”, volume 8, nr. 1/2015, Africa de Sud, Pretoria, pp. 20-34

⁶⁹ În demonologia iudaică, este un demon distrugător al fericirii matrimoniale. Numele-i derivă din ebraicul *Ašmeday* sau din persanul *Ašmadaeva*. Deține rangul de rege și este descris ca având trei capete: unul de taur, altul de berbec, iar al treilea al unui *câpcăun*; are picioare de cocoș și călărește un leu ce scuipe foc” (Antoaneta Olteanu, *Dicționar de mitologie. Demoni, duhuri, spirite*. București, Editura Paideia, 2004, p. 43). Uneori este identificat cu *Samael* care a sedus-o pe Eva, ca și pe multe alte femei după ea. Alteori e asociat cu *Pazuzu* (cf. M. Lurker, *op. cit.*, p. 33; Petru Adrian Danciu, *Pazuzu and Lamatshu – The demonic couple in the Babylonian Mythology*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 10/2017, pp. 602-614 – <http://www.upm.ro/jrls/JRLS-10/RLs%2010%2082.pdf>). Extrem de viclean, știe să semene discordie. Păzește secretele oamenilor și al comorilor ascunse. În fine, cel puțin prima parte a descrierii sale, cu privire la cele trei capete, ne trimite la un posibil statut de *heruvim* (cu toate că acesta are 4 fețe, cf. *Iezechiel*, 10, 14) de care s-a bucurat înainte de cădere.

⁷⁰ L. Benjamin, I. Cajal-Marin, H. Kuller, *op. cit.*

⁷¹ M. Idel, *op. cit.*, p. 263. După Idel, Lilith/Eva, „este descrisă ca demon în *Midrașul* clasic, însă, din câte știu eu, nu ca o concubină. Transformarea ei explicită într-o concubină a lui Dumnezeu pare a fi în principiu rezultatul bogatei imaginații a lui R. Joseph, care a încercat, după părerea mea, să sugereze un principiu hermeneutic mai general care să nu îl opună pe Dumnezeu răului, sau pe Dumnezeu soției Lui – ca în marea majoritate a textelor cabalistice care aparțin de Cabala teozofică – ci soția și concubina ca două entități feminine care interacționează sexual cu Dumnezeu ca două persoane independente” (*ibidem*, p. 264).

⁷² Acest aspect este evidențiat în Liliana Floria, *Adam and two Evas – an unique erotic triangle*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, no 6/2015, pp. 238-246.

⁷³ *Lilu* (Lilû sau Lillû) este un sucub, adică demon masculinizat, „care posedă femeile noaptea în somn; este și patron al nopții și al vântului (A. Olteanu, *op. cit.*, p. 250).

împotriva întregii umanități. Ceea ce știm cu certitudine este că nu pare a se pune în discuție vreun conflict, din contră cei doi colaborau în toate acțiunile lor. Posibil ca exemplul celor doi să fie transferat și modificat mai târziu pentru un alt cuplu, Pazutu și Lamasthu. Părerea noastră este că, la origine, cei doi demoni au fost zeități cu funcții depline în riturile de fertilitate agrare legate de fazele Lunii. Un „accident religios” generat cel mai probabil de o acțiune militară, le-a subminat autoritatea, cultul fiind înlocuit cu cel al zeului lunar Sin și cel solar, Șamaș. Lipsiți de atributele fertilității, Lilu și Lilitu s-au transformat în demoni. Tradiția demonologică evreiască nu a păstrat decât varianta feminină a cuplului demonic, asimilând cele două personalități într-un singur nume, cu toate că a reținut ura împotriva bărbaților de la demonul Lilu și dorința de a ucide femeile lăuze și copiii de la demonul femelă Lilitu. *Lilith* a devenit o personalitate feminină, unică și dominantă. Sigur, Lilith va acționa pe ascuns, fiind pusă în legătură cu *laila*, „noaptea”, un demon nocturn a cărui locuință este Luna. Unii cercetători o pun în legătură cu cuvântul sumerian *luli*, „dereglare” sau „libertinaj”, arătând că la originea ei sumeriană ar fi fost un demon care ațâța la voluptate. Demonologia iudaică a păstrat ideea, catalogându-l drept *demon succub*. Din Palestina, Lilith a ajuns în Grecia, unde i s-a alăturat lui Hecate, ale cărei fiice erau reprezentate cu un posterior „ca cel al unei măgărițe (simbolul lascivității și al cruzimii) și obișnuiau să sugă sângele jertfelor lor”⁷⁴.

Demonii succubi, respectiv incubi, sunt ființe angelice decăzute ori sufletele nefilimilor și nu sufletele umane supuse unei astfel de patimi. Demonii succubi provoacă atacuri de natură sexuală asupra oamenilor în timpul somnului și uneori chiar în stare de veghe. Atunci când apare coabitarea, actanții umani sunt suspectați de practicarea actelor magice. Creștinismul a mers până la a considera drept produs al acestor demoni orice rituri de natură sexuală. În acest sens, iată ce ne spune Zoharul despre *emanațiile demonice*, produse ale dimensiunilor inferioare ale creierului nostru: „Când regele Solomon s-a dus în livada de nuci, a luat o coajă (klipa) și a asemănat striatiunile acesteia cu acele duhuri care inspiră dorințele senzuale ale oamenilor, așa cum stă scris: „și desfătarea fiilor omului vine de la demonii masculini și feminini” (*Eclesiastul*, 2, 8)⁷⁵. Acest verset arată în același timp că plăcerile pe care oamenii și le îngăduie în timpul somnului dau naștere la o multitudine de demoni”⁷⁶. Desigur se face trimitere la Lilith dar și la alți demoni feminizați, precum și la procreații de natură demonică. În fine, somnul este starea ideală a contaminării imaginărilor conștient cu reziduurile inconștientului, în urma căreia prind contur „demonii personali”. Puterea de seducție a lui Lilith este copleșitoare. Rabbi Hanina susținea că nicodată „un bărbat nu trebuie să doarmă singur într-o casă – cel care o va face, va fi înhățat de Lilith”⁷⁷, aceasta pentru că demonul își face obicei prin a ataca bărbații *singuri*. Singurătatea este și motivul asaltului sexual al anahoreților. Prin atitudinea-i virulentă, ea își mai dispută și acum supremația „de a sta deasupra”, impunându-și de această dată voința de a sta peste, de a domina, de a consuma victima. Ea apare când bărbatul doarme. Îi induce o stare de vis erotic, cu senzații atât de puternice încât îi produce ejacularea. Se crede că imediat îi ia sperma pentru a produce cu ea copii-demoni, care nu doar că îi înlocuiesc pe cei pierduți ai ei, mai mult decât atât, îi triplează ca număr. Pe drept cuvânt, legendele medievale o pot numi „ispititoare”, inițial primind numele de „năluca nocturnă”. Prin astfel de procedee se credea că Lilith obținea copii viguroși, demoni, dușmani ai neamului omenesc. Lilith nu poate acționa asupra unui bărbat dacă acesta e căsătorit, dar îl poate ataca atunci când el nu stă alături de soția sa. Ar putea fi acesta unul din motivele pentru care mistica iudaică nu acceptă retragerea totală sau monahismul, pentru că „nu este bine ca omul să fie singur”.

3. De la Lilith la Avestița

⁷⁴ Manfred Lurker, *Lexicon de zei și demoni. Nume, funcții, simboluri / atribute*. Traducere în limba română de Adela Motoc, București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 190.

⁷⁵ Traducerea *Septuagintei* în limba română nu menționează prezența demonilor, *Vezi Septuaginta*, vol. IV-1, Volum coordonat de Criatian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iași, Editura Polirom, 2006, p. 533.

⁷⁶ Dan Cohn-Sherbok, *Mistica iudaică. Antologie*. Traducere de Sanda și Gheorghe Lepoev, București, Editura Hasefer, 2000, pp. 156-157.

⁷⁷ P. Bebe, *op. cit.*, p. 149.

Elena Sevastos reproduce un studiu comparativ a dr. M. Gaster, ce pune în relație pe Lilith cu Avestița, ultima fiind înțeleasă ca o „extensie” în spiritualitatea noastră a celei dintâi⁷⁸. În analiza lui Gaster găsim un text popular cu rol de talisman, care a circulat în mediile evreiești de la noi. El reprezintă „puntea de legătură” dintre tradiția demonologică iudaică și cea magico-precreeștină românească. La fel ca în cazul demonului asiro-babilonian Lamashtu, Lilith aduce răul ca boală asupra pruncilor nou-născuți, motiv pentru care demonologia iudaică face uz de „amulete speciale pentru îndepărtarea ei”⁷⁹. Același lucru se întâmplă și la noi, unde Avestița atacă pruncii îmbolnăvindu-i. Uneori reușește chiar să-i ucidă. Mai mult decât, Lilith și Avestița răpesc copiii din casele și de lângă părinții lor.

Până în acest punct al argumentării noastre știm că pe amuletele demonului Avestița nu apare numele copilului ce urmează a fi protejat, ci doar numele ei. Amuleta este ținută în pat sau purtată la gât. Demonologia românească a considerat de cuviință să utilizeze numele demonului, care, odată descoperite, îl pun pe fugă la simpla lor vedere sau dacă sunt rostite. Există totuși o diferență de concepție între cele două tipuri de talismane. Talismanele împotriva lui Lilith țin de magia înaltă a cărei origine se găsește urmând linia sacerdotală a preoților babilonieni, mai târziu adaptată demonologiei monoteismului iudaic. În talismanul românesc se observă păstrarea alterată a numelor celor trei îngeri „traduse” în limba română⁸⁰, nume care au putere acum asupra demonului Avestiței/Lilith. Chiar dacă talismanele împotriva Avestiței sunt expresia unei construcții sincretice a magiei populare românești, aceasta este profund influențată de imaginarul demonologic iudaic. Poate că cea mai mare diferență dintre cei doi demoni este aceea că despre Lilith se spune că ar fi un demon sucub, atribut inexistent în scrierile despre Avestița, un răspuns al mediului popular românesc, de altfel creștin. Ortodoxia exclude sucubat-ul ca fenomen, cu toate că patristica creștină recunoaște prin intermediul scrierilor sale că, nu de puține ori, atacurile demonilor sunt și de natură sexuală. Demonologia populară românească nu a asimilat și numele demonului Lilith pentru că Avestița exista deja pe teritoriul nostru, ca zeitate a fertilității, suferind treptat procesul demonizării sub presiunea monoteismului creștin, o istorie sacră ce pare că se repetă.

BIBLIOGRAPHY

- Abelson, J., *Mistica ebraică*. Traducere din limba engleză de Ilie Iliescu, București, Editura Herald, 2006.
- Adămuț, Anton I., *Filosofia Sfântului Augustin*, Iași, Editura Polirom, 2001.
- Autran, Charles, *Mithra, Zoroastru și istoria ariană a creștinismului*. Traducere de Tudor Reu și Robert Adam. București, Editura Antet, 1995.
- Benjamin, Lya, Irina Cajal-Marin, Hary Kuller, *Mituri, rituri și obiecte rituale iudaice. Culegere de texte și comentarii*. Cuvânt înainte de Academician Nicolae Cajal, București, Editura Fundației Culturale Române, 1994.
- Bebe, Pauline, *Femeile iudaismului. Dicționar*. Traducere de Janina Ianoși. București, Editura Hasefer, 2002.
- Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Stuttgart, 1990.
- Biblia sau Sfânta Scriptură*, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988.
- Chadwick, Henry, *Augustin*. Traducere din engleză de Ioan-Lucian Munteanu. București, Editura Humanitas, 1998.
- Cohen, A., *Talmudul*. Traducere din limba franceză de C. Litman, București, Editura Hasefer, 1999.

⁷⁸ *Lilith și cei trei îngeri*. Studiu comparativ de dr. M. Gaster, apud. E. D. O. Sevastos, *op. cit.*, vol. II, pp. 192-196.

⁷⁹ D. D. Runes, *op. cit.* Cohen mai adaugă: „Talmudul vorbește puțin despre ea, dar în folclorul iudaismului ea ocupă un loc important; era considerată periculoasă în special pentru lăuze și pentru că răpește copii” (A. Cohen, *op. cit.*, p. 367).

⁸⁰ Este vorba de („îngerii”) *Sanoi, Sansanoi și Samangluf*, despre care Elena D. O. Sevastos spune că unii cercetători au încercat a „explica acele numiri foarte curioase ale îngerilor, care apar numai pe această formulă și nu se găsesc nicăieri în analogia evreiască” (*Literatură populară. Povești. Nașterea la români*, vol. II. Ediție îngrijită și prefațată de Ioan Ilișiu, București, Editura Minerva, 1990, p. 192). Sevastos menționează ca sursă utilizată în cercetarea sa un „bilet” (*op. cit.*, p. 193), fără a indica, din păcate, zona de origine a acestuia.

- Constantin C. Pavel, *Problema răului la Fericitul Augustin*, București Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1996.
- Crouzel, Henri, *Origen. Personajul, exegetul, omul duhovnicesc, teologul*. Traducere de Cristian Pop. Studii de Gilles Dorival și Cristian Bădiliță. Prefață de Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 1999.
- Damaschin, Sfântul Ioan, *Dogmatica*. Ediția a III-a. Traducere de pr. Dumitru Fecioru. București, Editura Scripta, 1993.
- Constantin C. Pavel, *Introducere în gândirea Fericitului Augustin*, București, Editura Anastasia, 1998.
- Constantinescu, Gabriel, *Marginalii la Talmud*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1999.
- Cooper, David A., *Dumnezeu este un verb*. Traducere de Lucia Vitcowsky. București, Editura Hasefer, 2000.
- Danciu, Petru Adrian, *The hedgehog, between the possessive mother and the stepfather. Hermeneutical perspective upon the romanian mythological imaginary* în „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 8/ 2016.
- Danciu, Petru Adrian, *Pazuzu and Lamatshtu – The demonic couple in the Babylonian Mitology*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, nr. 10/ 2017.
- Epstein, Isidor, *Iudaismul. Origini și istorie*. Traducere și note de Țicu Goldstein. București, Editura Hasefer, 2003.
- Evangelii gnostice*. Traducere, studii introductive și note de Anton Toth, București, Editura Herald, 2005.
- Franck, Adolph, *Doctrina Kabbalei. Filosofia religioasă a evreilor*. Traducere din limba franceză de Monica Medeleanu și Mariana Buruiană. București, Editura Herald, 2004.
- Georgescu, Ion V., *Demonologia Vechiului Testament. Satan în profetaia lui Zaharia*, în „Biserica Ortodoxă Română” (56), nr. 9-10 / septembrie-octombrie 1938.
- Grozea, Lucian, *Gnoza. Jocurile ființei în gnoza valentiniană orientală. Aspecte ale gnosticismului de tip siro-egiptean după mărturiile patristice, filosofice și copte*. București, Editura Paideia, 2001.
- Guénon, René, *Demiurgul și alte studii tradiționale*. Cuvânt înainte de Roger Maridort. Cuvânt introductiv de Mircea A. Tamaș. Traducere din limba franceză de Daniel Hoblea. București, Editura Herald, 2005.
- Hall, Marguerite, Gilles Dorival, Olivier Munnich, *Septuaginta. De la iudaismul elenistic la creștinismul vechi*. Traducere din limba franceză și îngrijire ediție de Mihai Valentin Vladimirescu. București, Editura Herald, 2007.
- Idel, Moshe, *Cabala și Eros*. Traducere de Cătălin Patrosie, București, Editura Hasefer, 2004.
- Ioan Gură de Aur, Sfântul, *Omilii la Facere*, vol. I, București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2003.
- Knappert, Jean, *Enciclopedia. Mitologia și religia Orientului Mijlociu*. Traducere de Gherasim Țic. București, Editura Nemira, 2003.
- Kramer, S. N., *Istoria începe la Sumer*. Traducere de Cornel Sabin, București, Editura Științifică, 1962.
- Lurker, Manfred, *Lexicon de zei și demoni. Nume, funcții, simboluri / atribute*. Traducere în limba română de Adela Motoc, București, Editura Enciclopedică, 1999.
- Marrou, Henri-Irénée, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*. Traducere de Dragan Stoianovici și Lucia Wald. București, Editura Humanitas, 1997.
- Neaga, Nicolae, *Facerea*, Sibiu, 1945.
- Neher, André, *Cheile Identității iudaice*. Traducere, prefață și note de Țicu Goldstein, București, Editura Hasefer, 2001.
- Manolache, Anca, *Un capitol de angeologie. Creația, natura și căderea îngerilor*, în „Studii Teologice” (VII), nr. 1-2/ ianuarie-februarie 1955.
- Olteanu, Antoaneta, *Dicționar de mitologie. Demoni, duhuri, spirite*. București, Editura Paideia, 2004.

- Păstorul lui Herma*. Traducerea textului și îngrijire ediție de Monica Medeleanu, București, Editura Herald, 2007.
- Petercă, Vladimir, *De la Abraham la Iosua*, București, Editura Institutului Teologic Romano-Catolic, 1996.
- Puech, Henri-Charles, *Despre gnoză și gnosticism*. Traducere din limba franceză de Cornelia Dumitru. București, Editura Herald, 2007.
- Rotenberg, Avram, *Evreul rătăcitor. Istoria și manipularea unui mit*, București, Editura Hasefer, 2003.
- Runes, Dragobert D., *Dicționar de iudaism. Rituri, obiceiuri și concepte iudaice*. Traducere din limba engleză de Viviane Prager. București, Editura Hasefer, 1997.
- Septuaginta*, vol. IV-1, Volum coordonat de Criatian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iași, Editura Polirom, 2006.
- Septuaginta*, vol. IV-2. Volum coordonat de Criatian Bădiliță, Francisca Băltăceanu, Monica Broșteanu, în colaborare cu pr. Ioan-Florin Florescu, Iași, Editura Polirom, 2007.
- Sevastos, Elena D. O., *Literatură populară. Povești. Nașterea la români*, vol. II. Ediție îngrijită și prefață de Ioan Ilișiu, București, Editura Minerva, 1990.
- Sherbok, Dan Cohn-, *Mistica iudaică. Antologie*. Traducere de Sanda și Gheorghe Lepoev, București, Editura Hasefer, 2000.
- Schaya, Leo, *Omul și Absolutul după doctrina Kabbalei*. Traducere din limba franceză de Costin Pop. București, Editura Herald, 2006.
- Sfintele Scripturi. Traducerea Lumii Noi*. Watchtower Bible and Tract Society of New York, 2006.
- Todoran, pr. prof. dr. Isidor, arhid. prof. dr. Ioan Zăgrean, *Teologia dogmatică*. București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1991.
- Tofan, Sergiu, *Origene. Între teologie și filosofie*. București, Editura Paideia, 2003.
- Trei apocrife ale Vechiului Testament. Iosif și Aseneth, Testamentul lui Iov, Testamentul lui Avraam*. Traducere, note și prezentări de Cristian Bădiliță, Iași, Editura Polirom, 2000
- Vladimirescu, Mihai Valentin, *O istorie a Bibliei ebraice*. Prefață de Adrian Schenker. Iași, Editura Polirom, 2006.
- Zumthor, Paul, *Babel sau nedesăvârșirea*. Traducere, prefață și note de Maria Carpov. Iași, Editura Polirom, 1998.
- Waldman, Felicia, *Ocultarea în mistica iudaică. Ocultismul Kabbalei*, București, Editura Paideia, 2002.